

<https://doi.org/10.15407/sofs2025.04.148>
УДК 001.891.7:061:63(477.53):636(091)

В.А. ЧАЛAVАН, кандидат історичних наук, докторант
Національна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН
вул. Героїв Оборони, 10, м. Київ, 03121, Україна
e-mail: vchal77@ukr.net
<https://orcid.org/0009-0008-1253-4057>

НАУКОВО-ДОСЛІДНА ДІЯЛЬНІСТЬ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ТОВАРИСТВ ПОЛТАВЩИНИ У ГАЛУЗІ ТВАРИННИЦТВА І ПТАХІВНИЦТВА У КІНЦІ ХІХ — НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті окреслено внесок сільськогосподарських товариств Полтавщини у наукове забезпечення галузі тваринництва у кінці ХІХ — на початку ХХ ст. Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що фактично вперше комплексно проаналізовано науково-дослідну діяльність зазначених товариств не лише з розвитку вівчарства і свинарства, а й конярства, сільськогосподарського птахівництва та бджільництва. Доведено, що саме члени Полтавського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості в окреслений період активно почали впроваджувати галузеве дослідництво у вівчарстві, свинарстві, конярстві та бджільництві, а члени Полтавського відділу Імператорського Російського товариства сільськогосподарського птахівництва поставили на наукову основу досліди з вирощування та вигодовування домашньої птиці. Експериментальна діяльність цих осередків сприяла становленню і розвитку племінної справи у тваринництві України, зокрема розробленню селекційних програм розведення тварин, ефективних методів і технологій відтво-

Цитування: Чалаван В.А. Науково-дослідна діяльність сільськогосподарських товариств Полтавщини у галузі тваринництва і птахівництва у кінці ХІХ — на початку ХХ ст. *Наука та наукознавство*. 2025. № 4 (130). С. 148—165. <https://doi.org/10.15407/sofs2025.04.148>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

рення цінних племінних ресурсів, практичних рекомендацій щодо застосування науково-технічних досягнень у виробництві. На Полтавському дослідному полі було організовано досліді з вигодовування тварин. Окрім напрацювання раціональних прийомів тваринництва такі заходи сприяли придбанню племінного матеріалу та вигідному збуту тваринницької продукції як у межах країни, так і за кордон, що надавало тваринництву промислового характеру. Встановлено, що саме завдяки регіональним сільськогосподарським товариствам було сформовано програму мережі галузевих дослідних станцій, що сприяло перетворенню у 1910 р. Полтавського дослідного поля на Полтавську дослідну сільськогосподарську станцію, при якій відкрито тваринницький відділ із лабораторією, де на постійну основу поставлено проведення серії дослідів зі свинарства, зокрема щодо схрещування свиней та їх відгодівлі різними кормами, а також дослідів із вивчення питань рентабельності утримання каракульських овець на штучних пасовищах і у стійлах.

Ключові слова: сільськогосподарські товариства, Полтавське товариство сільськогосподарства та сільськогосподарської промисловості, Полтавський відділ Імператорського Російського товариства сільськогосподарського птахівництва, сільськогосподарська дослідна справа, вівчарство, свинарство, конярство, сільськогосподарське птахівництво, бджільництво.

Вступ. Сільськогосподарські товариства України в XIX — на початку XX ст. стали фундаторами вітчизняної аграрної науки, галузевого дослідництва, заклали основи професійно-технічної та вищої сільськогосподарської освіти, започаткували процеси удосконалення сільськогосподарської техніки та племінну справу в тваринництві. Великі товариства перетворилися на центри розвитку наукових досліджень з агрономії, своїми ініціативами активно впливаючи на ухвалення урядових рішень і вироблення векторів державної політики розвитку сільськогосподарства загалом і його окремих галузей. Закономірно, що фундамент сучасного тваринництва закладено кількома поколіннями учених і організаторів зоотехнічної справи — членів сільськогосподарських товариств, які працювали починаючи з XIX ст. Зважаючи на це вивчення здобутків та ініціатив згаданих товариств на українських теренах загалом і на Полтавщині зокрема у розвитку племінної справи у тваринництві на початку XX ст. набуває актуальності й важливості.

Аналіз досліджень і публікацій. Період зародження і становлення наукових основ племінної справи у тваринництві у кінці XIX — на початку XX ст., коли ключову роль поряд із земствами відіграли сільськогосподарські товариства, в історіографії досліджень фрагментарно. Еволюційний розвиток тваринництва й історія вітчизняної зоотехнічної науки крізь призму діяльності галузевих дослідницьких і освітніх інституцій, відомих учених та функціонування наукових напрямів стали об'єктом вивчення В. Вергунова [1], С. Рижук [2], Ю. Рубана [3].

У дослідженнях І. Бородай [4] і О. Дем'яновського [5] узагальнено теоретико-методологічні засади, організаційну структуру та еволюцію вітчизняного тваринництва, зокрема у період XIX — першої половини XX ст. Розвиток сільськогосподарської дослідної справи Полтавщини у цей період окреслено у дисертації О.В. Сайка [6]. Наукове забезпечення галузі тваринництва на межі XIX—XX ст. у цьому регіоні проаналізовано у монографії М. Якименка і В. Нагаєвича [7]. Проте внесок сільськогосподарських товариств Полтавщини у наукове забезпечення галузі тваринництва ще не ставав предметом окремого історичного наукового аналізу, що зумовило актуальність теми дослідження.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що фактично вперше комплексно проаналізовано науково-дослідну діяльність зазначених осередків (зокрема Полтавського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості та малодослідженого в сучасній галузевій літературі Полтавського відділу Імператорського Російського товариства сільськогосподарського птахівництва) не лише з розвитку вівчарства і свиначства, а й конярства, сільськогосподарського птахівництва та бджільництва.

Мета статті — висвітлити внесок сільськогосподарських товариств Полтавської губернії у наукове забезпечення галузей вівчарства, свиначства, конярства, сільськогосподарського птахівництва та бджільництва у кінці XIX — на початку XX ст.

Виклад основного матеріалу та обговорення результатів. Слід визнати, що у кінці XIX — на початку XX ст. на теренах тодішньої Російської імперії не було жодної науково-дослідної станції з тваринництва, натомість досліді з рослинництва активно проводилися на дослідних і показових полях. Як зазначав відомий вчений-тваринник М.Ф. Іванов, у 1910 р. в імперії діяли 26 дослідних станцій, 52 дослідних поля, але лише дев'ять приділяли увагу питанням тваринництва, які, до того ж, розробляли не зоотехніки, а агрономи [8]. Досліді, пов'язані з тваринами, проводили лише на Сердобському, Полтавському, Таганрозькому, Донському, Ашхабадському, Верхньодніпровському (Катеринославська губернія) та ін. дослідних полях [1]. Поля займалися переважно вирішенням кормового питання (пошуком найкращих кормових культур і найефективніших прийомів їх вирощування; дослідженням методів використання отриманих урожаїв кормових культур (зеленого корму, сіна, силосу чи як зерна й соломи) і прийомів їх утилізації, а також вивченням продуктивного скотарства, належної організації техніки утримання великої рогатої худоби і розведення свиней, дослідями з виведення худоби тощо.

Питання про необхідність розгортання дослідництва у тваринництві регулярно піднімали в друкованих органах і на фахових з'їздах ще з по-

чатку XX ст., зокрема на I з'їзді діячів сільськогосподарської дослідної справи у Санкт-Петербурзі у грудні 1901 р., на губернському з'їзді агрономів у Катеринославі у травні 1908 р. та ін. Серед товариств одним із перших це питання порушило у 1908 р. саме Полтавське товариство сільського господарства та сільськогосподарської промисловості, наполягаючи на важливості облаштування у межах губернії дослідної станції з тваринництва¹, яка виконуватиме низку завдань щодо з'ясування: 1) найпридатніших для місцевого господарства порід тварин; 2) хімічних і фізіологічних властивостей місцевих кормових засобів шляхом лабораторної та експериментальної роботи².

Полтавщина відзначилася також заснуванням галузевих періодичних видань. З 1907 р. Правління Полтавського відділу Російського товариства опіки над тваринами під редакторством В. Златорунського видавало журнал «Союз опіки над тваринами» (в оригіналі — «Союз покровительства животным»). Видання субсидіювалося Полтавським губернським земством і Губернським комітетом опіки над народною тверезістю і було присвячене питанням захисту тварин, тваринництву загалом і тим галузям сільського господарства, які сприяли покращенню його становища. На базі видання у 1908 р. постав широковідомий згодом «Вісник Південно-Руського тваринництва» (в оригіналі — «Вестник Южно-Русского животноводства»), що видавався тричі на місяць із додатком журналу «Союзу опіки над тваринами». «Вісник» публікував перекладні статті з тваринництва; матеріали з питань птахівництва, бджільництва, природокористування і сільського господарства (кормів); урядові розпорядження; огляд закордонної літератури; повідомлення про діяльність земських і міських установ, сільськогосподарських товариств; матеріали про промисловість і торгівлю, спорт, зоотехнію, ветеринарно-медичну, юридичну допомогу; хроніку, поради, оголошення тощо. Своєю метою журнал визначив не лише з'ясування стану тваринництва в регіоні й способів його покращення, а й популяризацію наукової інформації з природознавства серед учнів шкіл, селян і робітників сільського господарства.

Встановлено, що питаннями покращення тваринництва на українських землях у кінці XIX — на початку XX ст. займалася більшість сільськогосподарських товариств, які мали у складі відповідні відділи. Наприклад, Імператорське товариство сільського господарства Південної Росії (м. Одеса) особливу увагу приділяло розвитку вівчарства і конярства. Єлисаветградське товариство сільського господарства розробляло

¹ Хроника. Вестник Южно-Русского животноводства. 1908. № 3. С. 76—77.

² Опытные станции животноводства. Вестник Южно-Русского животноводства. 1908. № 19. С. 318.

заходи з покращення догляду за великою рогатою худобою і заснувало комітет конярства. Харківське, Київське й Подільське товариства сільськогосподарства займалися переважно розвитком племінної справи у скотарстві. Товариства Полтавщини, зокрема Полтавське товариство сільськогосподарства та сільськогосподарської промисловості, Полтавський відділ Імператорського Російського товариства сільськогосподарського птахівництва та ін., про які йтиметься у статті, відомі передусім вагомим внеском у розвиток вівчарства, свинарства, конярства, сільськогосподарського птахівництва та бджільництва, а саме проведенням дослідів у згаданих галузях, поставлених на наукову основу.

Варто зазначити, що оптимальним регіоном для розвитку вівчарства був Південь України з його особливими природно-кліматичними умовами степової зони: достатня кількість вільної землі, що перебувала у власності держави, розвинена транспортна інфраструктура. Крім того, імперський уряд задля вирішення господарських завдань розвитку галузі, що «становила основу сировинної бази для мануфактурного виробництва, що повинно було сприяти значному розвитку місцевої переробної промисловості в містах Півдня країни» [9, с. 4], з кінця XVIII — початку XIX ст. упровадив низку сприятливих адміністративних заходів з надання адресної допомоги землевласникам і товаровиробникам, які займалися вівчарством.

Ця базова галузь тваринництва, яка, за словами Ю. Берестеня, визначала специфічні риси господарського укладу регіону, зумовивши формування великих землевласницьких спеціалізованих тваринницьких господарств та економій [9, с. 3], суттєво зміцнила позиції, а в деяких регіонах навіть почала перетворюватися з початком XX ст. на вигідну галузь сільськогосподарства. Подальший розвиток каракулівництва як однієї з головних галузей вівчарства на теренах Південної України передбачав: сприяння його популяризації з боку уряду, земств і сільськогосподарських товариств; заснування спеціальних дослідних станцій з каракулівництва у вигляді самостійних установ чи підвідділів при тваринницьких відділах обласних дослідних станцій; підготовку фахівців-каракулеводів на спеціальних курсах і в школах; поширення знань з каракулівництва.

Проте найбільший внесок у розвиток племінного вівчарства, і не лише на Півдні України, у кінці XIX — на початку XX ст. зроблено Полтавським товариством сільськогосподарства та сільськогосподарської промисловості (далі — Полтавське товариство, товариство). Саме при ньому ще у 1860-х рр. було відкрито постійну комісію з тваринництва, для якої тодішній віцепрезидент, землевласник Л.В. Кочубей надав у користування у власному маєтку Мемидівка поголів'я худоби й обладнання для ферми, що очолив перший секретар товариства Ф.І. Гейдук.

Завдяки Полтавському товариству каракулівництво набуло нових обертів у регіоні. У Полтаві та Харкові у 1880-х рр. відбулася низка зібрань вівчарів, підтриманих Міністерством землеробства. Професор Харківського університету, полтавський землевласник і член Полтавського товариства А.Є. Зайкевич у доповідях наголошував на важливості розведення грубошерстих овець, звертав увагу на необхідність розведення решетилівської породи овець і можливість її метизації з бухарською каракульською вівцею. Ця ідея лягла в основу подальшої діяльності Полтавського товариства. За ініціативою А.Є. Зайкевича у 1881 р. закуплено першу партію овець каракулівської породи у Самарканді (50 самок і 8 баранів) [5, с. 138]. Експедиції членів Полтавського товариства до Бухари за каракульськими вівцями стали регулярними з 1888 р., після чого вчені-вівчарі започаткували низку дослідів із метизації й розведення у чистому вигляді овець, доставлених із Бухари. Приклад Полтавського товариства перейняли земства Таврійської, Бессарабської та інших губерній для покращення їхніх смушкових порід овець³.

Загалом до 1913 р. відбулося ще дев'ять експедицій, протягом яких завезено більше 2 тис. овець каракульської породи, розподілених у Полтавській, Бессарабській, Таврійській, Херсонській, Катеринославській, Харківській, Київській, Чернігівській та ін. губерніях не лише України, а й Російської імперії загалом⁴ (таблиця).

Питання організації завезення каракульських овець до Російської імперії, подальші результати їх утримання і розведення висвітлено у низці доповідей членів Полтавського товариства, а також у спеціально підготовлених брошурах А. Волкова «Нарис каракульського вівчарства в Бухарі» (1888), А. Мороховцова «Вигідність звичайного і каракульського вівчарства та деякі пропозиції стосовно купівлі племінних тварин у Бухарі» (1894), М. Чирвинського «Грубошерстне вівчарство в південно-руських губерніях» (1896).

Полтавське товариство, окрім закупівлі каракульських овець у Бухарі, провело низку інших заходів, які сприяли насадженню каракулівництва і покращенню місцевого грубошерстого вівчарства: влаштування виставок, безкоштовна роздача племінних баранів дрібнорайонним сільськогосподарським товариствам, скликання нарад каракулеводів, конкурси ягнят, проведення анкетних досліджень, видання брошур. Полтавським товариством розроблено і затверджено правила утримання каракульських овець, що сприяли покращенню вівчарства як у

³ Зайкевич А. Каракульская овца в Полтавской губернии. *Вестник Южно-Русского животноводства*. 1908. № 20. С. 347.

⁴ Деятельность сельскохозяйственных обществ. Полтавское общество сельского хозяйства. *Вестник Южно-Русского животноводства*. 1909. № 35. С. 699—701; Хроника. По России. *Южное хозяйство*. 1913. № 7. С. 221—223.

великих господарствах, так і в селянських. Окрім того, правила передбачали відкриття низки парувальних пунктів для баранів каракульської породи з вівцями, утримуваними у селянських і козацьких господарствах. І хоча перші досліди схрещування виявилися невдалими, дослідження не припинялися. Директор Музею продуктів сільського господарства та сільськогосподарської промисловості Полтавської губернії, моделей сільськогосподарських споруд і землеробських знарядь, який діяв при Полтавському товаристві, статистик і агроном, секретар товариства Л.А. Хітрово на початку 1880-х рр. запропонував низку заходів для покращення каракулівництва в губернії: заснування племінної книги; доступність баранів не лише шляхом їх роздачі, а й насамперед продажу; встановлення суворого контролю Полтавського товариства над громадським стадом, зокрема виділення зразкового племінного стада, що утримуватиметься при товаристві або на дослідному полі. Ідею про зразкове племінне стадо з чистопорідних каракулів реалізовано Полтавським товариством у 1886 р. у маєтку Милорадовича. Проте вже за рік стадо практично повністю загинуло внаслідок епідемії. Надалі Полтавське товариство було змушене перейти на іншу систему постачання племінного матеріалу господарям, скасувавши безкоштовну роздачу плідників і увівши процедуру продажу [10, с. 17, 18].

Секретарі Полтавського товариства і бонітери здійснювали об'їзд місцевих господарств із каракулевим вівчарством у 1883 р. (Фурдуєв), 1885 р. (Хітрово), 1891 р. і 1895 р. (Чирвинський), 1910 р., після чого на Нараді каракулеводів у Полтаві 26 вересня 1911 р. членами Полтавського товариства висунуто ідею про нагальну необхідність комплексного експедиційного дослідження каракулівництва на Півдні Росії, що й було здійснено у 1912 р. за кошти Департаменту землеробства, який виділив на це 2100 руб. Н. Геллер провів обстеження каракулівництва у 53 приватних господарствах Полтавської, Харківської, Катеринославської, Херсонської, Таврійської й Бессарабської губерній [10, с. VII, VII, 36, 45], а професор Харківського ветеринарного інституту М.Ф. Іванов на основі опрацювання зібраних даних підготував ґрунтовну працю «Каракулівництво на Півдні Росії: Результати зоотехнічно-економічного дослідження» (Полтава, 1914). У цій книзі М.Ф. Іванов (учений-селекціонер у галузі тваринництва, автор наукових досліджень із проблем тонкорунного м'ясо-вовнового вівчарства і каракулівництва, основоположник нової галузі вівчарства — смушкознавства, керівник низки експедицій з вивчення вівчарства у Середній Азії) окрім історичного екскурсу в розвиток каракулівництва на Півдні України детально охарактеризував питання поширення, розведення, підбору, метизації, утримання, досліди з вигодовування, акліматизації і виродження каракульських овець, подав низку рекомендацій щодо покращення каракулівництва.

Кількість каракульських овець, вивезених Полтавським товариством сільського господарства в Росію і Європу впродовж 1888—1913 рр. (розподіл за територіями і роками)

№ п/п	Губернія / країна / територія / відомство	I, 1888	II, 1889	III, 1894	IV, 1895	V, 1898	VI, 1902	VII, 1908	VIII, 1910	IX, 1913	Разом
1	Полтавська	129	29	52	76	123	58	135	120	187	909
2	Бессарабська	65	—	—	—	—	17	38	82	61	263
3	Таврійська	6	82	31	12	20	—	19	17	27	214
4	Херсонська	—	3	35	32	14	10	33	68	9	204
5	Катеринославська	9	—	10	15	34	20	18	25	12	143
6	Харківська	5	14	23	5	9	21	12	24	4	117
7	Варшавська	—	—	—	—	—	—	—	70	—	70
8	Київська	—	40	—	4	—	3	9	4	3	63
9	Чернігівська	6	3	7	4	33	1	—	2	—	56
10	Воронезька	—	—	—	—	5	—	25	3	10	43
11	Саратовська	6	—	—	—	24	—	4	—	9	43
12	Подільська	—	—	—	10	—	7	5	8	5	35
13	Область Війська Донського	—	—	25	—	—	3	1	2	2	33
14	Орловська	—	—	—	3	13	—	—	—	6	22
15	Кубанська обл.	—	—	—	—	—	—	3	13	—	16
16	Волинська	—	—	3	—	12	—	—	—	—	15
17	Курська	—	1	2	3	3	3	—	1	—	13
18	Калузька	—	—	12	—	—	—	—	—	—	12
19	Тамбовська	—	—	—	—	7	5	—	—	—	12
20	Пензенська	—	—	—	—	10	2	—	—	—	12
21	Ставропольська	—	—	—	3	8	—	—	—	—	11
22	Рязанська	—	—	—	—	—	—	1	3	—	4
23	Келецька	—	3	—	—	—	—	—	—	—	3
24	Самарська	—	—	—	—	—	—	—	1	—	1
25	Міністерство держ-майна	22	—	—	—	—	—	—	—	—	22
26	Департамент землеробства	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1
27	Підписників не визначено	24	—	—	4	—	—	—	—	—	28
28	Фінляндія	4	—	—	—	—	—	—	—	—	4
29	Північна Америка	—	—	—	—	—	—	15	—	—	15
	Разом	276	175	200	171	315	150	318	443	336	2384

Джерело: [10, с. 213].

При Полтавському товаристві засновано Союз (Комітет) каракулеводів, який опікувався питаннями покращення цієї галузі тваринництва в губернії, постачання каракульських стад племінним матеріалом, організації спеціальних з'їздів, виставок племінної худоби, обмінів племінною худобою, аукціонів, збуту продукції тощо⁵.

Починаючи з 1880-х рр. Полтавське товариство влаштовувало губернські та повітові виставки тваринництва, де експонувалися каракульські вівці та їхні метиси. У 1911 р. організовано I обласну Південно-Руську виставку-аукціон з представленням 150 тварин із 14 господарств Полтавської, Херсонської і Харківської губ. [10, с. 33—35], 9 вересня 1912 р. — II Південно-Руську виставку-аукціон чистокровних каракулевих овець, метисів і продукції каракулевого вівчарства⁶. Полтавське товариство долучилося також до масштабної I Всеросійської виставки вівчарства, організованій 20—25 вересня 1912 р. у Москві спільно Імператорським Доно-Кубано-Терським, Московським, Харківським, Саратовським, Центральним Варшавським, Центральним Ризьким сільськогосподарськими товариствами та Комітетом вівчарства при Міністерстві землеробства. На виставці продемонстровано як різноманіття порід, так і технічне перероблення продуктів вівчарства у відділах живих експонатів, показових продуктів вівчарства, науковому відділі та ін.⁷

Ще з кінця 1890-х рр. при Полтавському товаристві планували, за сприяння уряду, відкриття розплідника чистопородних каракулів, уже акліматизованих до місцевих умов. Товариство клопотало у 1908 р. перед губернським земським зібранням про можливість заснування у земському маєтку Бойка поряд із дослідним полем і сільськогосподарською школою такого розплідника задля експериментів над технологією каракулевого виробництва і постачання населенню породистих тварин-плідників.

Отже, заслуга Полтавського товариства у розвитку каракулівництва полягала у тому, що воно фактично першим на теренах України звернуло увагу на цю галузь, надалі сприявши поширенню каракулів у південних, південно-західних і південно-східних регіонах тодішньої Російської імперії. Там до середини 1910-х рр. уже було сформовано десятки чистопородних каракульських стад (зокрема, у Бессарабській і Таврійській губерніях та Криму). Сама ж Полтавська губернія на початку XX ст.

⁵ Зайкевич А. Каракульская овца в Полтавской губернии. *Вестник Южно-Русского животноводства*. 1908. № 18. С. 303.

⁶ Вторая Южно-Русская каракульская выставка-аукцион в г. Полтава. *Южное хозяйство*. 1912. № 10. С. 25—27.

⁷ Щербатов А. Всероссийский съезд и выставка овцеводства. *Южное хозяйство*. 1913. № 8. С. 34, 35.

стала одним із головних центрів розвитку вівчарства в Україні. Перед I Світовою війною на території десяти повітів губернії в господарствах утримували 2 тис. каракульських овець; ще 210 голів були метисами від схрещування з місцевими породами [7, с. 144].

За кількістю свиней перші місця наприкінці 1880-х рр. в Російській імперії посідали губернії: Подільська — 519 515 голів, Ковенська — 485 171, Волинська — 481 713, Чернігівська — 420 534, Мінська — 401 490⁸.

Діяльність Полтавського товариства з розвитку свинарства у другій половині 80-х рр. XIX ст. полягала в організації експорту свиней і проведенні дослідів з їх відгодівлі. Президент товариства Д.К. Квітка ще у 1888 р. у доповіді «Про виробництво свинини як засобу підйому прибутковості господарства» наголошував на рентабельності експорту свинини⁹. Завдяки тому, що товариство обрало саме цей напрям практичної діяльності, чисельність вивезених із Полтавщини свиней зросла з 72,3 тис. у 1903 р. до 108,2 тис. у 1912 р. (на 66,6 %) [7, с. 170].

За сприяння Д.К. Квітки у 1888 р. Міністерство землеробства виділило 900 руб. на три роки задля проведення при Полтавському полі дослідів за програмою: 1) з'ясування економічного й технічного значення місцевої свинини й англійських беркширів; 2) встановлення вартості виробництва м'яса і сала в разі відгодівлі молодих свиней обох порід рослинними кормами; 3) визначення собівартості пуда зерна в разі відгодівлі свиней на м'ясо, а також кількості витраченого зерна на пуд приросту в живій вазі свині; 4) випробування ефективності годування в разі використання азотистих і крохмалистих кормів. Інша програма передбачала досліди над метисами, одержаними від схрещування місцевих свиней із беркширами [7, с. 161—163].

Сільськогосподарські виставки, організовані Полтавським товариством, починаючи з кінця XIX ст. слугували інструментом для поширення племінних свиней. Окрім завезення порід іноземної селекції розпочато їх схрещування з місцевими породами і створення власної племінної бази. Саме в Полтавській губернії на рубежі XIX—XX ст. чи не вперше почали формувати мережу племінних розплідників і парувальних пунктів для свиней. Станом на 1912 р. парувальні пункти мали 88 дрібнорайонних товариств губернії (що склало 42 %), більшість яких

⁸ Производительные силы России. Краткая характеристика различных отраслей труда — соответственно классификации выставки. Составлено под общей редакцией директора Департамента торговли и мануфактур В.И. Ковалевского. Санкт-Петербург, 1896. Отдел III. Домашние животные. Свиноводство. С. 28.

⁹ Д. К. Квитка. К 25-летию юбилею его службы в должности управляющего Полтавского отделения дворянского и крестьянского банков. *Вестник Южно-Русского животноводства*. Полтава, 1908. С. 141—144.

зафіксовано у Гадяцькому і Хорольському повітах [7, с. 167—168]. Завдяки таким систематичним діям Полтавського товариства губернія до середини 1910-х рр. перетворилася на центр племінного свинарства. Чисельність свиней там суттєво зросла: з 230 тис. у 1900 р. до 600 тис. у 1914 р.¹⁰

Певний внесок Полтавське товариство здійснило і в наукове забезпечення галузі конярства. На запит місцевого земства товариство ще в кінці XIX ст. напрацювало Статут земської стайні з парувальними пунктами для коней. Члени товариства вивчали чисельний склад кінського поголів'я у Полтавській губернії¹¹. Активний член товариства В. Кудашев розробляв питання кормових раціонів для коней¹². Досліди В. Кудашева мали важливе наукове значення, адже отримані ним результати засвідчили доцільність домішок вапняного фосфату до раціону коней задля зміцнення їхніх кісток і суглобів. Таке відкриття спростовувало загальновизнану думку, оскільки деякі вчені недооцінювали корисність домішок фосфорного вапна і пояснювали необхідність його застосування лише у разі хвороби коня й поганого утримання його в молодому віці; інші взагалі спростовували користь від домішок цієї речовини до корму штучним шляхом [11, с. 150, 151]. У 1895 р. з ініціативи Полтавського товариства скликано I спеціальний з'їзд кіннозаводчиків і коневодів губернії, постановами якого підкреслено нагальну важливість розвитку Дібрівського кінного заводу — одного з провідних осередків рисистого конярства на теренах України кінця XIX — початку XX ст.

Товариства птахівництва на рубежі XIX—XX ст. відіграли вагомую роль у популяризації серед сільського населення українських губерній племінної птиці та способів її утримання. Вони зазвичай відкривали галузеві бібліотеки, музеї птахівництва, злучні пункти птиці, заклади для відгодівлі, склади інвентарю птахівничих господарств, племінні розплідники кролів, проводили виставки та посередницькі операції зі збуту продукції птахівництва.

Доволі великою популярністю на українських землях користувалися відділи Імператорського Російського товариства сільськогосподарського птахівництва (ІРТСП), створеного у 1886 р. у Москві, метою якого, згідно зі Статутом, було «сприяння масовому покращенню вітчизняного птахівництва, сільськогосподарського та промислового, а

¹⁰ Юрков Ф. Товарищества по продаже свиней. Хуторянин. 1914. № 37. С. 1024—1027.

¹¹ Фортунатов А. Лошади Полтавской губернии. Хуторянин: еженед. издание Полтавск. об-ва с. х. 1898. № 28. С. 447—448.

¹² Кудашев В. К вопросу о фосфорно-кислотной извести, как ингредиент в кормовых дачах, для домашних животных. Журнал Полтавск. с.-х. об-ва. 1888. Вып. 6. С. 67—71.

також розвитку дрібного тваринництва (кролівництва, козівництва і розведення морських свинок)»¹³. ІРТСГП друкувало журнал «Птахівниче господарство» (в оригіналі — «Птицеводное хозяйство», редактор І.І. Абазин), мало власний музей птахівництва і бібліотеку, низку відділів, які діяли на основі Положення про відділи, затвердженого 11 січня 1897 р. і доповненого у 1913 р.¹⁴ На українських землях, поряд із Бессарабським, Катеринославським, Ялтинським, Харківським, Херсонським, Одеським, Стародубським (Чернігівська губ.), функціонував ще й Полтавський відділ ІРТСГП (заснований у 1898 р.) [12, с. 245, 246], який, до речі, був одним із найуспішніших серед названих. Окрім активної виставкової та популяризаторської роботи відділ приділяв значну увагу науково-дослідній діяльності, зокрема проведенню дослідів з виведення (та/або розведення) окремих порід птиці та кролів. Спочатку Полтавський відділ ІРТСГП займався лише збиранням даних щодо порід і кількості птиці в губернії, а згодом організував систему масового покращення птахівництва в губернії шляхом поширення корисних галузевих знань і племінної породистої сільськогосподарської птиці. Як зазначає О. Бондаренко, характерною особливістю Полтавщини в кінці ХІХ — на початку ХХ ст. була відсутність культурних місцевих порід курей (а серед тих, яких розводили, переважали зозуляста і глиняста, що характеризувалися низькою продуктивністю [13]).

Науково-популяризаторська діяльність Полтавського відділу ІРТСГП полягала передусім в організації щорічних виставок птахівництва, зокрема пересувних, які сприяли демонстрації тогочасного стану розвитку галузі, ознайомленню експонентів з різних губерній Російської імперії з породами домашньої птиці, поширеної в Полтавській губернії, а ще із продукцією птахівництва; кооперації зусиль птахівників і розширенню торговельних операцій. Полтавський відділ ІРТСГП займався також популяризацією фахової літератури серед сільського населення, проведенням читань і бесід із птахівництва, збиранням статистики про торгівлю продуктами птахівництва, організацією збуту останніх із селянських господарств за посередництва союзів і кооперативних товариств. Детальніше про діяльність цього відділу можна ознайомитися в статті автора [14].

Розвитку бджільництва в Полтавській губернії сприяли місцеві сільськогосподарські товариства, що належали до сфери діяльності Південно-Руського товариства бджільництва: Полтавське губернське товариство бджільництва, Подільське (с. Поділ Прилуцького повіту), Переяславське та інші, що володіли пересувними музеями, показовими

¹³ Центральний державний історичний архів України, ф. 731, оп. 1, спр. 150, арк. 77.

¹⁴ Там само, арк. 76—76а.

пасіками, медоварними заводами, складами бджолярського приладдя, майстернями з виготовлення вошини, воску і вуликів. Саме Переяславський, Золотоніський і Лохвицький повіти Полтавської губернії відзначалися високим розвитком бджільництва, де частка площі під висів гречки до 1907 р. досягла 21 % загальної посівної площі¹⁵, а виробництво меду з 1903 по 1907 р. збільшилося майже в 1,5 раза.

Однак науковий супровід галузі забезпечувало Полтавське товариство, при якому за поданням тодішнього інструктора з бджільництва Полтавської губ. І.І. Корабльова (автора багатьох галузевих праць, надалі викладача, керівника курсів бджільництва й завідувача пасікою Уманського училища садівництва і землеробства, розробника плану розвитку галузі бджільництва для всієї України) у кінці 1902 р. і за рішенням Міністерства землеробства від 10 лютого 1903 р. відкрито Відділення бджільництва (в тогочасній літературі воно часто фігурувало під назвою «Полтавське товариство бджільництва»). Члени відділу, очолюваного Г.А. Данковським, що нараховував більше 150 осіб, активно займалися науково-дослідною роботою: Ю.Є. Фісун демонстрував спосіб штучного виведення маток, П.Я. Смірнов у Лубнах на пасіці проводив досліди з денатурації цукру для корму бджолам. Члени відділу вивчали захворювання бджіл, зокрема гнилець, і заходи боротьби з ними. Вчені-бджолярі друкували власні дослідження у журналі «Хуторянин».

У 1908 р. представлено проект П.Я. Смірнова про заснування дослідної навчально-показової пасіки для практичного бджільництва (про важливість такої пасіки неодноразово наголошували на засіданнях Полтавського товариства ще з 1904 р.). Проект передбачав організацію пасіки за посередництва Полтавського товариства при дослідному полі губернського земства і видачу коштів на облаштування бджільника й купівлю інвентаря — 600 руб. одноразово і по 300 руб. щорічно для найму майстра-столяра, а також 200 руб. на пасіку — для проведення експериментів під час курсів бджолярів¹⁶. Члени товариства з ентузіазмом зустріли таку пропозицію, наголошуючи, що відкриття пасіки уможливить використання приладів дослідного поля для облаштування дослідів із медоносами. Ю.Є. Фісун вказував на необхідність відкриття урядом станції бджільництва як спеціальної наукової установи для потреб бджолярів регіону (а ще широкої мережі практичних дослідних і суто наукових пасік на чолі із загальноросійською дослідною станцією бджільництва); вироблення, за участю товариств бджільництва, спеціального закону про бджільництво, який відповідатиме тогочасним га-

¹⁵ Хроника. Вестник Южно-Русского животноводства. 1908. С. 150.

¹⁶ Фисун Е. Пчеловодство. Вестник Южно-Русского животноводства. 1909. № 3. С. 72; Хроника. Вестник Русского общества пчеловодства. 1909. № 3. С. 77.

лузевим потребам. Крім того, він наголошував на важливості опублікування губернськими урядовими інстанціями накопиченої за десятки років статистики бджільництва та висновків, отриманих експериментальним методом, які стануть корисними для учнів сільськогосподарських навчальних закладів, фахівців дослідних станцій і полів, місцевих бджолярів-практиків¹⁷.

Висновки. Попри те, що у кінці XIX — на початку XX ст. на українських теренах не було жодної науково-дослідної установи (станції) в галузі тваринництва, сільськогосподарські товариства, зокрема Полтавської губернії, активно почали впроваджувати галузеве дослідництво. Науково-дослідна діяльність товариств сприяла становленню і розвитку племінної справи у тваринництві України на початку XX ст., зокрема розробленню селекційних програм розведення тварин, ефективних методів і технологій відтворення цінних племінних ресурсів, практичних рекомендацій щодо застосування науково-технічних досягнень у виробництві. На окремих дослідних полях, зокрема полтавському, організовано досліді з виховування тварин. Окрім напрацювання раціональних прийомів тваринництва такі заходи сприяли придбанню племінного матеріалу та вигідному збуту тваринницької продукції як у межах країни, так і за кордон, що надавало тваринництву промислового характеру.

Саме завдяки ініціативам Полтавського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості, Полтавського відділу Імператорського Російського товариства сільськогосподарського птахівництва проведено досліді у різних галузях тваринництва, що сприяло інтенсивному розвитку в губернії вівчарства, свинарства, конярства, сільськогосподарського птахівництва та бджільництва, поставленого на наукову основу. Відомі тваринники популяризували поширений тоді в країнах Європи м'ясошерстний і тонкорунний напрями розвитку вівчарства. Вчені-тваринники й аматори-конярі (зокрема В. Кудашев) розробляли питання годівлі й вирощування коней, складали для них науково-обґрунтовані раціони, досліджували порідний склад кінського поголів'я. Члени товариств птахівництва складали звіти-характеристики районів розведення птиці, на підставі яких формували заходи для розвитку і покращення галузі (наприклад, досліді з виховування і розведення порід птиці окремих господарів-птахівників пропонували покласти в основу дослідів товариств птахівництва). Товариства клопотали про необхідність заснування спеціальної дослідної установи з бджільництва, основним завданням якої стане організація сис-

¹⁷ Фисун Е. Пчеловодство. *Вестник Южно-Русского животноводства*. 1909. № 4. С. 99—100.

тематичної наукової роботи і проведення аналізу продуктів бджільництва у лабораторних умовах з метою попередження поширення їх фальсифікату, запровадження раціонального практичного бджільництва і поширення різнобічних знань із практики й теорії бджільництва.

Завдяки товариствам напрацьовано програму мережі галузових дослідних станцій, що сприяло перетворенню у 1910 р. Полтавського дослідного поля, яке належало Полтавському товариству сільського господарства та сільськогосподарської промисловості, на Полтавську дослідну сільськогосподарську станцію. При ній, поряд з агрономічною лабораторією, метеорологічною станцією, ентомологічним кабінетом, відкрили тваринницький відділ з лабораторією, де на постійну основу поставили проведення серії дослідів зі свинарства, зокрема щодо схрещування свиней та їх відгодівлі різними кормами, а також дослідів із вивчення можливості й рентабельності утримання каракульських овець на штучних пасовищах і в стійлах.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Вергунов В.А. Агрономія і становлення науки про тваринництво на теренах України та Франції (друга половина XVIII ст. — 1920 рік). Київ, 2009. 278 с.
2. Рижук С.М. Історичні етапи розвитку племінної справи у тваринництві України. *Історія науки та біографістика*. 2008. № 2. URL: <https://inb.dnsgb.com.ua/2008-2/08rsmstu.pdf> (дата звернення: 13.08.2025).
3. Рубан Ю.Д. История зооинженерной науки и современность. Киев: Аграрна наука, 2001. 184 с.
4. Бородай І.С. Теоретико-методологічні основи становлення та розвитку вітчизняної зоотехнічної науки / НААН; ДНСГБ; наук. ред. В.А. Вергунов. Вінниця, 2012. 414 с.
5. Дем'яновський О.Ю. Становлення і розвиток наукової думки у племінній справі у тваринництві України (друга половина XIX ст. — 1941 р.): дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2014. 222 с.
6. Сайко О.В. Сільськогосподарська дослідна справа на Полтавщині наприкінці XIX — початку XX століття: дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2000. 169 с.
7. Якименко М.А., Нагаєвич В.М. Історія розвитку тваринництва Полтавщини XIX—XX ст. Полтава: РВВ ПДАА, 2007. 208 с.
8. Иванов М.Ф. Опытное дело в животноводстве. Полн. собр. соч.: в 7 т. / Ред. кол.: Л.К. Гребень, Ф.А. Меликов, А.И. Николаев. Москва: Колос, 1963. Т. 1. С. 23—59.
9. Берестень Ю.В. Розвиток вівчарства на теренах Півдня України в XIX — на початку XX століття. *Теорія та практика розвитку вівчарства та козівництва України в умовах євроінтеграції*: матер. III Міжнар. наук.-практ. конф. Дніпро: ТОВ «ДСГ-ПРІНТ», 2017. С. 3—11.
10. Иванов М.Ф. Каракулеводство на юге России: Опыты зоотехническо-экономического исследования. Полтава, 1914. 224 с.

11. Кунець В.В. Еволюція наукової думки в галузях конярства на теренах України: дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2011. 291 с.
12. Демуз І.О. Сільськогосподарські товариства України: довідник. Київ: Аграрна наука, 2022. 296 с.
13. Бондаренко О.М. Розвиток галузі птахівництва на Полтавщині (до 125-річчя з дня народження професора О.П. Бондаренка). *Вісник Полтавської державної аграрної академії*. 2009. № 2. С. 160—162.
14. Чалаван В.А. Науково-популяризаційна діяльність Полтавського відділу Імператорського Російського товариства сільськогосподарського птахівництва на початку XX ст. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. 2024. Том 35 (74). № 4. С. 200—225. <https://doi.org/10.32782/2663-5984.2024/4.32>

REFERENCES

1. Verhunov, V.A. (2009). *Agronomy and the formation of the science of animal husbandry in Ukraine and France (second half of the 18th century — 1920)*. Kyiv [in Ukrainian].
2. Ryzhuk, S.M. (2008). Historical stages of the development of breeding in animal husbandry in Ukraine. *History of Science and Biography*. 2. URL: <https://inb.dnsgb.com.ua/2008-2/08rsmstu.pdf> (last accessed: 13.08.2025) [in Ukrainian].
3. Ruban, Yu.D. (2001). *History of zootechnical science and modern times*. Kyiv: Aharna nauka [in Russian].
4. Borodai, I.S. (2012). *Theoretical and methodological foundations of the formation and development of domestic zootechnical science*. Vinnytsia [in Ukrainian].
5. Demianovskiy, O.Yu. (2014). *The formation and development of scientific thought in breeding in animal husbandry in Ukraine (second half of the 19th century — 1941)*. Candidate's thesis. Kyiv [in Ukrainian].
6. Saiko, O.V. (2000). *Agricultural research in the Poltava region in the late 19th — early 20th centuries*. Candidate's thesis. Kyiv [in Ukrainian].
7. Yakymenko, M.A., & Nahaievych, V.M. (2007). *History of the development of livestock farming in Poltava region in the 19th — 20th centuries*. Poltava State Agrarian Academy [in Ukrainian].
8. Ivanov, M.F. (1963). *Complete Collected Works*: [Vol. 1—7]. Moscow: Kolos. Vol. 1, 23—59 [in Russian].
9. Beresten, Yu.V. (2017). Development of sheep breeding in the South of Ukraine in the 19th and early 20th centuries. *Theory and practice of the development of sheep and goat breeding in Ukraine in the context of European integration*. Dnipro: DSG-PRINT Ltd., 3—11 [in Ukrainian].
10. Ivanov, M.F. (1914). *Karakul breeding in the South of Russia: Experiments of zootechnical and economic research*. Poltava [in Russian].
11. Kunets, V.V. (2011). *Evolution of scientific thought in the fields of horse breeding in Ukraine*. Candidate's thesis. Kyiv [in Ukrainian].
12. Demuz, I.O. (2022). *Agricultural societies of Ukraine: A reference book*. Kyiv: Agrarian Science [in Ukrainian].

13. Bondarenko, O.M. (2009). Development of the poultry industry in the Poltava region (on the 125th anniversary of the birth of Professor O.P. Bondarenko). *Bulletin of the Poltava State Agrarian Academy*, 2, 160—162 [in Ukrainian].
14. Chalavan, V.A. (2024). Scientific and popularization activity of the Poltava branch of the Imperial Russian Society of Agricultural Poultry Farming at the beginning of the 20th century. *Scientific Notes of V.I. Vernadsky Taurida National University. Series: Historical Sciences*, 35 (74) 4, 200—225. <https://doi.org/10.32782/2663-5984.2024/4.32> [in Ukrainian].

Одержано / Received 14.08.2025

Прорецензовано / Revised 04.09.2025

Підписано до друку / Accepted 10.09.2025

V.A. Chalavan, PhD (History), doctoral student
National Scientific Agricultural Library
of the National Academy of Agricultural Sciences of Ukraine
10, Heroes of Defense str., Kyiv, 03121, Ukraine
e-mail: vchal77@ukr.net
<https://orcid.org/0009-0008-1253-4057>

RESEARCH ACTIVITIES OF AGRICULTURAL
SOCIETIES OF POLTAVA REGION IN THE FIELD
OF ANIMAL HUSBANDRY AND POULTRY FARMING
IN THE LATE 19th — EARLY 20th CENTURIES

The article outlines the contribution of agricultural societies of the Poltava region to the scientific support of animal husbandry at the end of the 19th and the beginning of the 20th century. The scientific novelty of the obtained results lies in the fact that for the first time a comprehensive analysis has been carried out of the research activities of these societies not only in the development of sheep breeding and pig farming but also horse breeding, agricultural poultry farming and beekeeping. It has been demonstrated that it was the members of the Poltava Society of Agriculture and Agricultural Industry who during the indicated period actively began to implement sectoral research in sheep breeding, pig farming, horse breeding and beekeeping, while the members of the Poltava branch of the Imperial Russian Society of Agricultural Poultry Farming established a scientific basis for experiments in raising and feeding domestic poultry. The experimental activity of the centers contributed to the establishment and development of pedigree breeding in Ukrainian animal husbandry, in particular regarding the development of breeding programs for animal reproduction, effective methods and technologies for restoring valuable breeding resources, practical recommendations for the application of scientific and technical achievements in production. At the Poltava experimental field, experiments on feeding animals were organized. In addition to developing rational methods of animal husbandry, such activities contributed to the acquisition of breeding material and the profitable sale of livestock products both within the country and abroad, which gave animal husbandry an industrial character. It has been established that thanks to regional agricultural societies a program for a network of sectoral research stations was formed, which led in 1910 to the transforma-

tion of the Poltava experimental field into the Poltava Agricultural Experimental Station, where an animal husbandry department with a laboratory was opened. There a series of experiments in pig farming were conducted on a permanent basis, in particular on crossbreeding of pigs and their fattening with various feeds, as well as experiments on the profitability of keeping Karakul sheep on artificial pastures and in stalls.

Keywords: *agricultural societies, Poltava Society of Agriculture and Agricultural Industry, Poltava branch of the Imperial Russian Society of Agricultural Poultry, agricultural research, sheep breeding, pig farming, horse breeding, agricultural poultry farming, beekeeping.*